

Een boodschap op de toren

Op de meeste kerktorens staat een windvaan met een symbool: een kruis, een zwaan, een haan, een paard, een griffioen, een engel. Op de toren van Gieten staat een springend paard. In Ons Erfdeel van de Historische Vereniging Gemeente Gieten, het zusje van De Boerhoorn, is daarover een artikel verschenen. Maar wat staat er op de toren van Norg?

In de noordelijke provincies staan honderden, echt honderden kerkgebouwen. Ze stammen uit verschillende perioden. De Waterstaatskerken zijn alle rond 1850 gebouwd maar er zijn ook talloze kerken die stammen uit de Middeleeuwen. Soms zijn deze zelfs gebouwd op de fundamenten van nog oudere, vaak houten, voorgangers.

De meeste kerkgebouwen hebben een toren. Die kerktoren is niet zelden ouder dan de kerk zelf. Ook staat de toren vaak, in meer of mindere mate, los van de kerk. Dat komt doordat de torens oorspronkelijk een heel ander doel hadden dan de kerk. Is het schip van de kerk belangrijk in religieuze zin, de toren had in vroeger eeuwen betekenis als verdedigingswerk. Het was aanvankelijk een schuilplaats bij aanvallen en had een functie als uitkijkpost. De klokken werden geluid als waarschuwing bij brand of ander onraad.

Kerktorens zijn in de meeste gevallen geen eigendom van de kerk maar van de burgerlijke gemeenten. In 1798,

ten tijde van de Bataafsche Republiek, kondigde Keizer Napoleon aan dat de kerktorens in het vervolg toebehoorden aan de burgerlijke overheid omdat ze van militair belang waren als uitkijkpost en verdedigingstoren. Deze eigendomssituatie is in veel gevallen ongewijzigd gebleven. Kerken zijn daar meestal niet ontevreden mee vanwege de hoge onderhoudskosten van een kerktoren.

Kerktorens van Norg

De kerk van Norg stamt uit de dertiende eeuw. De toren met zadeldak werd het eerst gebouwd en daarna in fasen het schip van de kerk. In de loop der tijd hebben de toren en vooral het schip, meerdere veranderingen ondergaan. Bij de restauratie van de kerk rond 1970 zijn de fundamenten gevonden van een houten voorganger uit waarschijnlijk de negende of tiende eeuw. In de kerk staat een doopvont dat ouder is dan de huidige kerk en mogelijk afkomstig is uit de eerdere houten kerk. Boven de ingang van de kerk, die in de toren is

Wapen van Adolf Ripperda (1563-1634)

Adolf Ripperda heer van Vorden en Peize, was drost van Drenthe en bevriend met ette Herman Joachim Lunsche van Westervelde (1540-1632). Lunsche was via zijn moeder erfgenaam van het familiebezit Knasse en was kerkvoogd van de Margarethakerk. De familie Knasse had in onze kerk een eigen altaar/vicarie voor Sint Maarten en Sint Nicolaas en tevens het collatierecht. Toen de kerk rond 1627 grootschalig gerestaureerd werd, heeft Adolf Ripperda wellicht substantieel bijgedragen in de kosten van de restauratie. Misschien is daarom zijn familiewapen boven de toreningang aangebracht. (Met dank aan Halbe Hageman)

gesitueerd, staat het wapen van Adolf Ripperda (1563-1634). Het wapen toont een ridder gezeten op een springend paard. De toren van Norg, die bijna 24 meter hoog is, draagt een haan als windvaan.

Windvanen

Op de meeste kerktorens staat een windvaan die voorzien is van een figuur. Op katholieke kerken is dat veelal een kruis en op protestantse kerken kunnen dat verschillende figuren zijn. De haan is de meest bekende, maar ook een zeilschip, een griffioen, een zwaan, een vis, een paard, een haas, hond of engel komen voor. Welke figuur een windwijzer draagt kan een persoonlijk symbool zijn geweest van een predikant of van een invloedrijke familie, zoals de adellijke familie Ripperda, van wie het wapen, een beeltenis als ridder te paard, in enkele Groninger dorpen op de windwijzer is afgebeeld. Ook de religieuze stroming of de geografische ligging bepaalt soms de figuur. Een zwaan duidt op een Lutherse kerk en meerdere kustplaatsen in Friesland en Groningen hebben een schip als windvaan als symbool van de scheepvaart. Er zijn ook windvanen die waarschijnlijk een heel andere, zelfs voorchristelijke symboliek als oorsprong hebben.

Symbolen van alle tijden

Het is van alle tijden en alle culturen dat mensen symbolen gebruiken. Vaak is dat om onheil af te wenden en het geluk uit

De windvaan op de kerktoeren van Norg is een haan, de meest voorkomende afbeelding op protestantse kerktorens. Foto: Tom van Doesum

te nodigen. Vingers kruisen, afkloppen op hout, bepaalde edelstenen dragen, bidden, vrijdag de dertiende mijden: het zijn bekende gebruiken in deze tijd. In vroeger tijden kende men andere manieren om te trachten het lot te beïnvloeden. Onder meer boerderijen en ook boerenwagens werden voorzien van symbolen en ook de windvanen die de kerktorens tooien zijn symbolen met een boodschap.

In de voorchristelijke tijd behoorde het gebied van het huidige Drenthe, Twente en het zuidelijke deel van Friesland en Groningen tot de Saksische cultuur. Dit heidense volk geloofde in natuurgoden en gaf offers om deze goden gunstig te stemmen. Het kende een heilige of beschermende betekenis toe aan bijvoorbeeld het zonnekruis, de haan, een glanzende bol, het paard en aanbad een heilige boom. Deze symbolen kregen in allerlei rituelen en verhalen een prominente plaats.

Kerstening

Aan het einde van de achtste eeuw heerste Karel de Grote over het grote Frankische rooms-katholieke rijk, dat zich uitstreckte van Zuid-Europa tot ongeveer de grote rivieren in Nederland en Duitsland. Karel de Grote wilde ook de Friezen en de Saksen bekeren tot het katholieke geloof. Deze volken voelden daar niets voor, maar werden met veel geweld gedwongen om het rooms-katholieke geloof te aanvaarden. Dit betekende echter niet dat heidense gebruiken en symbolen door de Saksen werden afgezworen. Sommige tradities bleken taai, vooral bij het 'gewone' volk. Grafrituelen, heldenverering, ontzag voor de dondergod Wodan, het gebruik van afweertekens tegen onheil zoals glimballen of verering van bomen met daarin een haan, en vruchtbaarheidsrituelen bleven bestaan.

De christelijke godsdienst was omwille van acceptatie wel genoodzaakt om nog levende heidense uitingen te integreren in het christendom. We herkennen in Pasen heidense gebruiken zoals Palmpasen, waarbij in een optocht versierde kruisen met oorspronkelijke heidense (vruchtbaarheids)attributen zoals eieren en hazen en een 'haantie op een stokkie' worden megedragen. De kerstboom met glimmende ballen en een piek in de top houdt verband met de heidense verering van de boom en het gebruik van glimmende ballen om onheil te af te weren.

Onze Saksische voorvaders vereerden Wodan als oppergod. Volgens de mythe is hij gehuld in een rode mantel. Gezeten op de schimmel Sleipnir denderde hij door het zwerk en over daken. Zijn helpers waren twee raven die hem informeerden

over het gedrag van de mensen. Soms droeg Wodan een herdersstaf (zoals later Sint-Nicolaas). De gelijkenis met Sint-Nicolaas is treffend. In deze voorbeelden lijkt een samensmelting van heidense en christelijke cultuur te hebben plaatsgevonden.

Dit prachtige schip staat op de kerk van de Protestantse Gemeente Gapinge en Veere in Veere. Foto: Tom van Doesum.

De boodschap in top

Mensen gebruiken al van oudsher symbolen om een boodschap over te brengen. In de heidense cultuur werden

symbolen vaak geplaatst op een heilige boom, een pilaar of een gebouw. Op historische boerderijen zijn tal van oude symbolen teruggevonden, zoals runentekens of zwanen op het uilenbord in delen van Friesland. Maar ook in het christendom is het plaatsen van symbolen gebruikelijk. De katholieken kennen een Christusbeeld, Maria met kind en vele heiligen, en het kruis. In de oud-Saksische (protestante) gebieden zien we andere symbolen op de toren. Deze zijn soms van voorchristelijke oorsprong.

Wat betekenen deze symbolen? Onderzoek wijst uit dat er verschillende betekenissen kunnen worden gegeven. Hieronder volgt een aantal.

De zwaan

In de heidense tijd was de zwaan een heilig dier dat met mythische wezens als elfen in verband gebracht werd. In de Germaanse mythologie spelen zwanen een belangrijke rol. Zij waren de verkondigers van de toekomst en de dood en hadden als taak om op het slagveld gevallen krijgers mee te voeren en ze in een schip naar het Walhalla te begeleiden. Kinderliedjes als 'Schipper mag ik overvaren' verwijzen mogelijk naar deze betekenis. In delen van Friesland zijn de uilenborden op de boerderijen voorzien van twee van elkaar af neigende zwanen. In de integratie die plaatsvond tussen de heidense en christelijke cultuur werd het symbool van de zwaan door de christenen overgenomen. De zwaan als windvaan staat met name op Lutherse kerken.

Het kruis

In de heidense tijd was het kruis een symbool van de zon en levenskracht. Met de kerstening werd het kruis een christelijk symbool. In de rooms-katholieke kerk zien we het kruis afgebeeld met een gekruisigde

Jezus. In de protestantse godsdienst is sprake van een 'leeg' kruis.

De glansbol

Een heidens symbool om kwade geesten af te schrikken is de glansbol. Men dacht dat de geesten zouden vluchten vanwege hun eigen spiegelbeeld. In de christelijke leer heeft de glansbol geen betekenis gekregen. Desondanks prijken op vele kerktorens glansballen (meestal drie) met daarboven de windvaan. De huidige kerstbal is gebaseerd op de glansbal en ook de piek van de kerstboom heeft een of meer glansballen.

De haan

In onze omgeving komt de haan onder meer voor op de kerk van Vries, Norg, Zuidlaren, Gasselte, Odoorn en Westerbork. Dit zijn allemaal kerken uit de twaalfde of dertiende eeuw. Hanen worden om verschillende redenen als windvaan gebruikt. De meest pragmatische is wel dat de staart als perfecte windvanger fungeert. Een andere betekenis is dat de haan wordt gewaardeerd om zijn natuurlijke functie als voorbode van de dag. Hij vertegenwoordigt de overwinning van het licht op de duisternis. In de christelijke cultuur geldt de

De kerk in Zuidlaren heeft twee windvannen: op het koor van de kerk in Zuidlaren staat een windvaan met verschillende glansbollen en op de toren staat een windvaan met een haan.

Foto: Kerkvaan.nl.

haan als symbool voor de opstanding en de belofte van de terugkeer van Christus op de dag des

oordeels. Wanneer de haan wijdverbreid als windwijzer in zwang is, voegt zich daarbij op grond van de evangeliën de verwijzing naar de apostel Petrus en diens verloochening van Jezus: 'eer de haan kraait, zult gij mij driemaal verloochenen' en zijn berouw daarover. Het plaatsen van een haan op een hoog punt is echter veel ouder dan het gebruik en de betekenis toevoeging in het christendom. In de heidense cultuur gold de haan als een heilig dier die de groeikracht van de natuur symboliseerde en een beschermer was tegen het kwaad. Een oud ritueel dat daarop is gebaseerd, is Kallemooi, dat elk jaar nog op Schiermonnikoog wordt gevierd.

Kallemooi

Rond Pinksteren wordt op Schiermonnikoog traditioneel Kallemooi gevierd. Aan het begin van de Pinksterdagen wordt een haan, die traditiegetrouw gestolen wordt bij een plaatselijke kippenhouder, met eten en water, in een mand gestopt en 18 meter hoog in een mast gehesen samen met de Nederlandse vlag met de tekst Kallemooi en een groene tak. Soms wordt er ook een kruik jenever in de mast gehangen. Het eerste gekraai in de ochtend bepaalt de sluitingstijd van de kroegen. Na drie dagen wordt de haan naar beneden gehaald en teruggegeven aan de eigenaar.

Deze traditie op Schiermonnikoog staat vol van heidense symbolen. De haan als afweersymbool, gehesen in een paal die verwijst naar de heilige boom. Het kraaien van de haan verwijst naar de overwinning van het licht op de duisternis en het begin van een nieuwe dag. De kruik jenever zou kunnen verwijzen naar offergaven.

Het paard

Een paard op de torenspits van een kerk wordt wel geduid als symbool van de landbouw. Het is echter de vraag of deze verklaring afdoende is. De paarden die op de kerktorens staan, zijn allemaal springende of galopperende paarden. In die zin lijken ze niet op een paard dat in de landbouw wordt gebruikt. Daarbij is het ook de vraag of het paard in de middeleeuwen wel algemeen was in de landbouw. Paarden werden vooral gebruikt door edelen en ridders. Pas in latere tijd was het bezit van een paard voor rijke boeren weggelegd. Opvallend is ook dat alleen in Saksische streken een paard als torenversiering voorkomt.

Misschien is het daarom goed om nog wat verder terug te gaan in de tijd om een verklaring te vinden voor het paard als windwijzer op een kerktoeren. De Germanen vereerden het paard. Witte paarden werden speciaal gehouden om heilige wagens te trekken en hadden een functie als orakel. Goden, zoals Wodan, reden op een (wit) paard.

De christelijke kerk verbood paardenverering, omdat het paard het zinnebeeld zou zijn van hoogmoed en begeerte in de opvatting van enkele kerkvaarders. Toch rijdt menig heilige op een paard: Sint Hubertus, Sint Martinus en Sint-Nicolaas. Deze schijnbare tegenstelling vindt mogelijk ook zijn oorsprong in de samensmelting van heidense en christelijke cultuur.

Saksenros

Een paard op een kerktoeren brengt ons weer naar vroeger tijden, toen Karel de Grote het Saksische volk wilde bekeren tot het christelijke geloof. Het verzet van de Saksen werd geleid door Widukind,

die leefde van 743 tot 807. Widukind reed tijdens de strijd op een zwart paard. Na zijn overgave aan Karel de Grote en zijn bekering koos hij voor een wit paard. Widukind was de laatste leider van de Saksen en werd het symbool van de Saksische onafhankelijkheid en een legendarisch figuur. In latere legenden verscheen hij als heilige en bouwer van vele kerken. Het paard waarop hij reed werd bekend als het 'Saksenros'.

Het Saksenros komt in Saksische gebieden voor op vele afbeeldingen. Op wapens en op vlaggen, in het logo van FC Twente en op de uilenborden van boerderijen. Het paard als windvaan op kerktorens komt alleen voor in Saksische gebieden, van de Stellingwerven tot aan Winschoten toe. Op zo'n vijftig kerktorens in dit gebied, de meeste uit de middeleeuwen, staat een paard. Een greep daaruit: Boyl, Makkinga, Duurswoude, Ureterp, Gieten, Eelde, Peize, Noordlaren, Finsterwolde, Bellingwolde, Schildwolde en Scheemda.

Het idee dat een paard op een kerktoeren zijn oorsprong vindt in het Saksenros en daarmee verwijst naar onze Saksische voorouders als een onafhankelijk en strijdbaar volk, is natuurlijk aantrekkelijk. Mogelijk snijdt het nog hout ook. Maar ook een haan op de kerktoeren zoals op de toren van Norg, verwijst naar een mogelijke oorsprong in onze Saksische heidense cultuur.

Bronnen:

W.F. van Heemskerck Düker en H.J. van Houten, Zinnebeelden in Nederland, Den Haag, 1941

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

www.wikipedia.nl

www.kerkvaan.nl

www.drentslandschap.nl

www.groningerkerken.nl

www.historischnorch.nl